

अनुसूचित जमाती व इतर परंपरागत रहिवाशी
(वनहक्कांची मान्यता) अधिनियम, २००६
प्रमाणपत्राबाबत.

महाराष्ट्र शासन
महसूल व वन विभाग
शासन परिपत्रक क्रमांक: एफएलडी-२०१५/ प्र.क्र.१९२/ फ-१०
मंत्रालय, मुंबई-४०००३२
दिनांक : २३/०२/२०१६

वाचा:-

- १) पर्यावरण, वन व जलवायु परिवर्तन मंत्रालय, भारत सरकार यांचे पत्र क्र. एफ/नं.११-९/ ९८-एफसी, दि.०५/०७/२०१३.
- २) जनजाती कार्य मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली यांचे पत्र क्र.१९०२०/ ०२/ २०१२-FRA (Vol.II), दि. ०५/०३/२०१५.
- ३) नगरविकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई यांचे पत्र क्र.संकीर्ण-२०१५/ प्र.क्र.२३९/ नवि-२०, दि.०५/०८/२०१५.
- ४) आदिवासी विकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई शासन निर्णय क्र.वहका-२०१५/ प्र.क्र.६१/ का-१४, दि.०८/०९/२०१५.

प्रस्तावना :-

केंद्र शासनाने दिनांक ०५/०७/२०१३ रोजीच्या पत्रान्वये वन (संवर्धन) अधिनियम, १९८० अंतर्गत वनजमिन वळतीकरणाचे प्रस्ताव सादर करताना अनुसूचित जमाती व इतर परंपरागत रहिवाशी (वनहक्कांची मान्यता) अधिनियम, २००६ बाबत संबंधित जिल्हाधिकारी यांचे विहीत नमुन्यातील प्रमाणपत्र सादर करण्याबाबत मार्गदर्शक सूचना निर्गमित केल्या आहेत. सदर मार्गदर्शक सूचनांमधील परिशिष्ट क्र.१ हे एकरेषीय प्रस्तावांकरीता (for Linear Projects) उदा. रस्ते, कॅनॉल, पाईपलाईन, ऑप्टिकल फायबर केबल, ट्रान्समिशन लाईन्स इत्यादी; तर परिशिष्ट क्र.२ हे एकरेषीय प्रकल्प वगळून असणा-या (for projects other than Linear Projects) इतर प्रस्तावांकरीता आहे. तसेच संदर्भ क्र.२ मध्ये नमूद जनजाती कार्य मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली यांच्या दिनांक ०५/०३/२०१५ रोजीच्या पत्रान्वये अनुसूचित जमाती व इतर परंपरागत रहिवाशी (वनहक्कांची मान्यता) अधिनियम, २००६ मधील तरतुदींची नागरी क्षेत्रात देखील अंमलबजावणी करण्याबाबत निर्देश दिले आहेत. यानुषंगाने संदर्भाधीन पत्र क्र.३ अन्वये नगरविकास विभागाने तर संदर्भाधीन शासन निर्णय क्र.४ अन्वये आदिवासी विकास विभागाने देखील सविस्तर सूचना निर्गमित केल्या आहेत.

केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार सदर प्रमाणपत्र संबंधित जिल्हाधिकारी यांचेकडून विहीत नमुन्यात सादर केले जात नसल्याची बाब शासनाच्या निदर्शनास आली आहे, त्यामुळे केंद्र शासनाकडून उक्त प्रमाणपत्राबाबत त्रुटी उपस्थित होत असून सदर त्रुटी पूर्तता करण्यास कालापव्यय होऊन प्रकल्पास मान्यता मिळण्यास विलंब होत आहे.

वनजमिन वळतीकरणाचे प्रस्ताव संबंधित सक्षम प्राधिकरणाकडे तत्त्वतः मान्यतेसाठी सादर करणेपूर्वी प्रकल्प यंत्रणेने अनुसूचित जमाती व इतर परंपरागत रहिवाशी (वनहक्कांची मान्यता) अधिनियम, २००६ बाबतच्या अटीची पूर्तता करणे संबंधित प्रकल्प यंत्रणेस अनिवार्य असल्याचे वनसल्लागार समितीने (FAC) दिनांक ३०/०९/२०१५ रोजी झालेल्या बैठकीत प्रतिपादीत केले आहे. उक्त पार्श्वभूमी लक्षात घेता शासन पुढीलप्रमाणे मार्गदर्शक सूचना या परिपत्रकाद्वारे देत आहे:-

परिपत्रक:-

वन (संवर्धन) अधिनियम, १९८० अंतर्गत प्रस्ताव सक्षम प्राधिकरणास सादर करण्यापूर्वी केंद्र शासनाच्या दिनांक ०५/०७/२०१३ रोजीच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार एकरेषीय प्रकल्पांकरीता परिशिष्ट क्र.१ मधील विहीत नमुन्यात व एकरेषीय प्रकल्प वगळून इतर प्रस्तावांकरीता परिशिष्ट क्र.२ मधील विहीत नमुन्यात अनुसूचित जमाती व इतर परंपरागत रहिवाशी (वनहक्कांची मान्यता) अधिनियम, २००६ बाबतचे संबंधित जिल्हाधिकारी यांच्या प्रमाणपत्राची पूर्तता प्रकल्प यंत्रणेकडून करून घेऊन प्रस्ताव सक्षम प्राधिकरणास सादर करावेत. सदर प्रमाणपत्रासोबत आवश्यकतेनुसार ग्रामसभा ठराव व इतर कागदपत्रे सादर करण्याची दक्षता घेण्यात यावी. सुलभ संदर्भास्तव सदर मार्गदर्शक सूचना सोबत जोडण्यात येत आहेत.

संबंधित जिल्हाधिकारी यांनी सदर प्रमाणपत्र देताना ते विहीत नमुन्यात आहे किंवा कसे याबाबत खातरजमा करावी.

बहुतांश प्रकरणी प्रकल्प यंत्रणा FRA-२००६ प्रमाणपत्र अंतिम माण्यतेपूर्वी सादर करण्यात येईल असे हमीपत्र देत असतात. तथापि, अशा प्रस्तावांच्या बाबतीत केंद्र शासनाने FRA-२००६ प्रमाणपत्र सादर झाल्याशिवाय तत्त्वतः मान्यता (in-principle approval) प्रदान करण्यास असमर्थता दर्शविली आहे. सबब, अपर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक व केंद्रस्थ अधिकारी, महाराष्ट्र राज्य, नागपूर यांनी सदर प्रमाणपत्राची पूर्तता झाल्याशिवाय यापुढे असे प्रस्ताव राज्य शासनास तसेच केंद्र शासनास सादर करू नयेत.

सदर परिपत्रक महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आले असून त्याचा संकेतांक २०१६०२२३१२५१३८२०१९ असा आहे. हे परिपत्रक डिजीटल स्वाक्षरीने साक्षात्कीत करून काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने.

(वीरेन्द्र तिवारी)

मुख्य वनसंरक्षक (मंत्रालय)

प्रत:-

१. प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वनबल प्रमुख), महाराष्ट्र राज्य, नागपूर
२. अपर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक तथा केंद्रस्थ अधिकारी, महाराष्ट्र राज्य, नागपूर
३. मंत्रालयीन सर्व विभाग
४. मुख्य वनसंरक्षक (प्रादेशिक) सर्व
५. महानगरपालिका आयुक्त सर्व
६. जिल्हाधिकारी सर्व
७. उप वनसंरक्षक (प्रादेशिक) सर्व
८. विभागीय वन अधिकारी / उप विभागीय वन अधिकारी (सर्व)
९. निवडनस्ती (फ-१०)

F. No. 11-9/ 98-FC (pt.)
Government of India
Ministry of Environment & Forests
(FC Division)

Paryavaran Bhawan,
CGO Complex, Lodhi Road,
New Delhi-110 003
Dated: 5th July, 2013

To,

The Principal Secretary (Forests),
All State/ Union Territory Governments

Sub: Diversion of forest land for non-forest purposes under the Forest (Conservation) Act, 1980 - ensuring compliance of the Scheduled Tribes and Other Traditional Forest Dwellers (Recognition of Forest Rights) Act, 2006.

Sir,

I am directed to refer to this Ministry's letters of even number dated 3rd August 2009 and dated 5th February 2013 on the above mentioned subject wherein this Ministry issued detailed guidelines on submission of evidences for having initiated and completed the process of settlement of rights under the Scheduled Tribes and Other Traditional Forest Dwellers (Recognition of Forest Rights) Act, 2006, and to say that certificate in accordance with the said letters in respect of (a) linear, and (b) other projects shall be submitted in the formats enclosed as Annexure-I (FORM-I) and Annexure-II (FORM-II) respectively.

Yours faithfully,

Encl.: As above.

(H.C. Chaudhary)

Assistant Inspector General of Forests

Copy To:

1. The Secretary, Ministry of Tribal Affairs, New Delhi.
2. Principal Chief Conservator of Forests, all State/UT Governments.
3. Nodal Officer, the Forest (Conservation) Act, 1980, all State/UT Governments.
4. All Regional Offices, Ministry of Environment & Forests.
5. Joint Secretary in-charge, Impact Assessment Division, MoEF.
6. All Assistant Inspector General of Forests/ Directors in Forest Conservation Division, MoEF.
7. Director R.O. (HQ), Ministry of Environment & Forests, New Delhi.
8. Sr. Director (Technical), NIC, MoEF with a request to place a copy of the letter on website of this Ministry.
9. Guard File.

(H.C. Chaudhary)

Assistant Inspector General of

mk
copy to CFC (T) / APCA (LW)
for

1466
2017/013

1207

FORM-I

(for linear projects)

Government of .....

Office of the District Collector .....

***

No. ....

Dated.....

To WHOWSOEVER IT MAY CONCERN

In compliance of the Ministry of Environment and Forests (MoEF), Government of India's letter No. 11-9/98-FC (pt.) dated 3rd August 2009 wherein the MoEF issued guidelines on submission of evidences for having initiated and completed the process of settlement of rights under the Scheduled Tribes and Other Traditional Forest Dwellers (Recognition of Forest Rights) Act, 2006 ('FRA', for short) on the forest land proposed to be diverted for non-forest purposes read with MoEF's letter dated 5th February 2013 wherein MoEF issued certain relaxation in respect of linear projects, it is certified that ..... hectares of forest land proposed to be diverted in favour of ..... (name of user agency) for ..... (purpose for diversion of forest land) in ..... district falls within jurisdiction of ..... village(s) in ..... tehsils.

It is further certified that:

- (a) the complete process for identification and settlement of rights under the FRA has been carried out for the entire .... hectares of forest area proposed for diversion. A copy of records of all consultations and meetings of the Forest Rights Committee(s), Gram Sabha(s), Sub- Division Level Committee(s) and the District Level Committee are enclosed as annexure ... to ..... annexure .....
- (b) the diversion of forest land for facilities managed by the Government as required under section 3 (2) of the FRA have been completed and the Grama Sabhas have given their consent to it;
- (c) the proposal does not involve recognised rights of Primitive Tribal Groups and Pre-agricultural communities.

Encl.: As above.

Signature

(Full name and official seal of the District Collector)

FORM-II

(for projects other than linear projects)

Government of .....

Office of the District Collector .....

****

No. ....

Dated .....

TO WHOMSOEVER IT MAY CONCERN

In compliance of the Ministry of Environment and Forests (MoEF), Government of India's letter No. 11-9/98-FC (pt.) dated 3rd August 2009 wherein the MoEF issued guidelines on submission of evidences for having initiated and completed the process of settlement of rights under the Scheduled Tribes and Other Traditional Forest Dwellers (Recognition of Forest Rights) Act, 2006 ('FRA', for short) on the forest land proposed to be diverted for non-forest purposes, it is certified that..... hectares of forest land proposed to be diverted in favour of ..... (name of user agency) for ..... (purpose for diversion of forest land) in ..... district falls within jurisdiction of ..... village(s) in .....tehsils.

It is further certified that:

- (a) the complete process for identification and settlement of rights under the FRA has been carried out for the entire .... hectares of forest land proposed for diversion. A copy of records of all consultation and meetings of the Forest Rights Committee(s), Gram Sabha(s), Sub- Division Level Committee(s) and the District Level Committee are enclosed as annexure ... to ..... annexure .....
- (b) the proposal for such diversion (with full details of the project and its implications, in vernacular/ local language) have been placed before each concerned Gram Sabha of forest-dwellers, who are eligible under the FRA;
- (c) the each of concerned Gram Sabha(s), has certified that all formalities/ processes under the FRA have been carried out, and that they have given their consent to the proposed diversion and the compensation and ameliorative measures, if any, having understood the purpose and details of proposed diversion. A copy of certificate issued by the gram sabha of ..... villages(s) is enclosed as annexure ... to annexure.....
- (d) the discussion and decisions on such proposals had taken place only when there was a quorum of minimum 50 % of the members of Gram Sabha present;
- (e) the diversion of forest land for facilities managed by the Government as required under section 3 (2) of the FRA have been completed and the Grama Sabhas have given their consent to it;
- (f) the rights of Primitive Tribal Groups and Pre-Agricultural Communities, where applicable have been specifically safeguarded as per section 3 (1) (e) of the FRA.

Encl.: As above.

D-17/17/4/1207/2013-14
19/10/2013 Signature

PT-19/10/2013 Signature

(Full name and official seal of the District Collector)

Copy to:- Apccf (WL) All / CCFLT) All / Commissioner
for information & necessary action.
Copy to Rs I, Rs II, ST-I & II

Shayr
Asst. Principal Chief Conservator of Forests

Copy to RS I, RS II, 17-I, 17-II

Shayz

Addl Principal Chief Conservator of Forests
And Minister of Forests
W. Government of State, Mysore

Adul Principal Chief Counselor of Forestry

W. And. Foster & Co.
State, Mass.

महाराष्ट्र शासन

अतितात्काळ

क्र.संकीर्ण-२०१५/प्र.क्र.२३९/नवि-२०
नगर विकास विभाग,
हुतात्मा राजगुरु चौक, मादाम कामा मार्ग,
४ था मजला, मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२
ई-मेल-uddud20@gmail.com
दिनांक :- ०५ ऑगस्ट, २०१५.

प्रति,

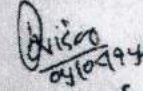
- १) आयुक्त, महानगरपालिका (सर्व)
- २) आयुक्त तथा संचालक, नगरपरिषद प्रशासन संचालनालय, वरळी, मुंबई.

विषय:- अनुसूचित जमाती आणि इतर पारंपारिक वन निवासी (वन हक्क) कायदा
२००६ ची नागरी क्षेत्रात अंमलबजावणी करण्याबाबत.

महोदय,

केंद्र शासनाच्या आदिवासी विकास मंत्रालयाचे पत्र क्र. 19020/02/2012-FRA(Vol.II)
दि.०५.०३.२०१५ ची प्रत सोबत जोडली आहे. सदर पत्रान्वये अनुसूचित जमाती आणि इतर पारंपारिक
वन निवासी (वन हक्क) कायदा २००६ ची अंमलबजावणी नगरपंचायत / नगरपालिका/
महानगरपालिका क्षेत्रात कशा रितीने करावी याबाबत मार्गदर्शक सूचना निर्गमित केल्या आहेत. सदर
सूचनांच्या अनुषंगाने वॉर्ड समिती / मोहल्ला समिती स्थापन करून त्याबाबतचा अनुपालन अहवाल
शासनास तात्काळ सादर करण्याची विनंती आहे.

आपला,

(उदय ना. सार्दळ)

कक्ष अधिकारी, नगर विकास विभाग

प्रत,

उप सचिव (फ-१०), महसूल व वन विभाग, मंत्रालय, मुंबई यांना माहितीसाठी सादर.

No. 19020/02/2012-FRA (Vol.II)
Government of India
Ministry of Tribal Affairs

August Kranti Bhawan, New Delhi
Dated: 5.03.2015

Office Memorandum

Subject: Applicability of the Scheduled Tribes and Other Traditional Forest Dwellers (Recognition of Forest Rights) Act, 2006 in Municipal/Urban Areas- regarding

The Scheduled Tribes and Other Traditional Forest Dwellers (Recognition of Forest Rights) Act, 2006 (hereafter 'FRA') is for recognition and vesting of individual and community rights on forest land irrespective of its location. Ministry, vide OM dated 29th April 2013 bearing F. No. 19020/02/2012-FRA had clarified accordingly.

2. Some of the States/UTs have sought advice of the Ministry of Tribal Affairs with respect to details of application of the Act in urban/ Municipal areas. In order to facilitate effective implementation through a uniform process, Ministry of Tribal Affairs by exercising power under Section 12 of the FRA, 2006 issues the following directions:
3. Part IX-A (The Municipalities) of the Constitution of India, particularly Article 243Q, requires that every State shall constitute the following categories of municipal areas in urban areas:
  - a. Nagar Panchayat (by whatever name called) for a transitional area, that is to say, an area in transition from a rural area to an urban area;
  - b. Municipal Council (which could also have different nomenclature), for a smaller urban area;
  - c. Municipal Corporation (again, by whatever name called), for a larger urban area.
- 3.1 On forest rights in municipal areas, all references to the term 'Gram Sabha' in the FRA, the FR Rules, the Guidelines, clarifications etc., shall be understood to mean the Wards Committee if constituted under Article 243S of the Constitution, and if not constituted, the assembly of adult residents of the settlement where such a habitation or settlement has continued to exist and is clearly identifiable; and if such settlement is not clearly identifiable, the Mohalla Sabha or Pada or Tola, whichever is smaller;
Provided that in Nagar Panchayats or other transitional areas, the Gram Sabha shall comprise the assembly of adult residents of the erstwhile pada/ tola/ hamlet/ habitation/ traditional village.

Copyd... p 2

2

3.2 This assembly under Section 6 of the FRA shall initiate the process for determination of the nature and extent of individual and community forest rights or both, and shall also perform the functions of the Gram Sabha as delineated in the FRA, the FR Rules, the Guidelines etc., including the powers listed in Section 5 of the FRA, the functions delineated in Rule 4, and the constitution of a Forest Rights Committee (FRC) as defined in Rule 2(e) of the FR Rules.

3.3 The Sub-Divisional Level Committee (SDLC) constituted under Section 6(3) of the FRA shall also receive, consider, decide on all claims from municipal areas in the said Sub-Division, subject to the modification in para 3.5 below.

3.4 The existing District Level Committee (DLC) constituted under Section 6(5) of the FRA, shall also consider and take decisions on all claims from municipal areas in the said District, subject to the modification in para 3.5 below.

3.5 The SDLC and DLC, composition in municipal areas, shall be as follows:

a. In municipal areas not covered under the Sixth Schedule to the Constitution, the three representatives of Panchayati Raj Institutions in the SDLC, as specified in Rule 5(c) of the FR Rules, shall be replaced with representatives nominated by the municipality/municipalities in the Sub Division; of whom at least two shall be Scheduled Tribes (STs) preferably those who are forest dwellers, or who belong to the particularly vulnerable tribal groups, and where there are no STs, two members who are preferably other traditional forest dwellers, and one shall be a woman member;
Provided that where there are more than one municipality in the Sub-Division, the members shall be nominated from different municipalities in decreasing order of tribal population residing therein

b. In municipal areas other than those falling under the Sixth Schedule to the Constitution, the three members of the District Panchayat in the DLC specified in Rule 7(c) of the FR Rules, shall be replaced by 3 members from the Town Panchayats/ Municipal Councils/ Municipal Corporations in such District, to be nominated by the municipalities of the District; of whom at least two shall be STs preferably those who are forest dwellers, or who belong to the particularly vulnerable tribal groups, and where there are no STs, two members who are preferably other traditional forest dwellers, and one shall be a woman member;
Provided that where there are more than one Nagar Panchayat/Municipal Council/ Municipal Corporation in the District, the members shall be nominated from different municipalities in decreasing order of tribal population residing therein.

c. In areas covered under the Sixth Schedule to the Constitution, the aforesaid members of the SDLC and DLC shall be from the Village Council/Committee and atleast one such member shall be a woman.

3.6 Where the Nagar Panchayat/ Municipal Council/ Municipal Corporation is at the District level or comprises several Districts, efforts should be made to consult SDLC at the Sub-Division level within the District.

3.7 The State Level Monitoring Committee (SLMC) constituted under Section 6(7) of the FRA read with Rule 9 of the FR Rules shall regularly monitor the progress of recognition and vesting of forest rights in municipal areas and submit returns and reports in this regard to this Ministry, and all other functions as specified under Rule 10 of the FR Rules shall also extend to municipal areas.

3.8 All powers, duties, and functions of the SDLCs, DLCs, and SLMCs as specified in the Forest Rights Act, the Forest Rights Rules, the Guidelines, clarifications etc. shall apply *mutatis mutandis* to exercise of such powers, duties, and functions with respect to forest rights in municipal areas also.

4. This direction issues with the approval of the Hon'ble Minister, Tribal Affairs.

(Roopak Chaudhuri)

Deputy Secretary to the Government of India
Tel: 26182428

To,

1. The Chief Secretaries of all States/UTs
2. Principal Secretaries/Secretaries, TWD of States/UTs
3. The Secretary, M/o Environment, Forest & Climate Change, Indira Paryavaran Bhawan, Aliganj, Jorbagh Road, New Delhi - 110 003
4. The Secretary, M/o Urban Development, Nirman Bhawan, New Delhi - 110001
5. The Secretary, M/o Panchayati Raj, Krishi Bhawan, New Delhi - 110001
6. The Secretary, M/o Law & Justice, Shastri Bhawan, New Delhi - 110 001

Copy to:

1. Private Secretary to Prime Minister, PMO, South Block, New Delhi - 1
2. Cabinet Secretary, Cabinet Secretariat, Rashtrapati Bhawan, New Delhi - 1

अनुसुचित जमाती व इतर पारंपारिक वननिवासी (वन कायद्याची मान्यता) अधिनियम-२००६ व नियम-२००८ सुधारणा नियम २०१२ च्या नगर परिषदा/नगर पालिका व महानगर पालिका क्षेत्रात अंमलबजावणी बाबत..

महाराष्ट्र शासन,
आदिवासी विकास विभाग,
शासन निर्णय क्र.वहका-२०१५/प्र.क्र.६१/का-१४
मंत्रालय, मुंबई
दिनांक: ०८ सप्टेंबर, २०१५.

- वाचा -** १. अनुसुचित जमाती व इतर पारंपारिक वननिवासी (वनहक्कांची मान्यता) अधिनियम, २००६ व नियम २००८ आणि सुधारीत नियम २०१२.
२. आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे पत्र क्र. TRTI /FRA /Municipal area / ४६० dt. ०१/१२/२००९.
३. जनजाती कार्य मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली पत्र No.१७०१४/०२/२००७-PC & V (VOI. VII) (PT) dt. ०४ March २०१०.
४. जनजाती कार्य मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली यांचेकडील पत्र. No. १९०२०/०२/२०१२-FRA, dt.१२/४/२०१३ & dt.२९/०४/२०१३.
५. जनजाती कार्य मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली यांचेकडील पत्र.No.१९०२०/०२/२०१२-FRA (VOI. VII) dt.५/३/२०१५.

प्रस्तावना:-

वनहक्क
कायद्याची
ठळक वैशिष्टे

- १) अनुसुचित जमाती व इतर पारंपारिक वननिवासी (वन हक्कांची मान्यता) अधिनियम २००६ दिनांक ३१/१२/२००७ पासून राज्यामध्ये लागू करण्यात आला असून त्याखाली तयार केलेले नियम २००८ हे दिनांक १/१/२००८ पासून अंमलात आलेले आहेत.
- २) सदर कायद्याची योग्यरितीने अंमलबजावणी होण्याकरीता गांव पातळीवर १५००२ ग्रामसभा वनहक्क समित्या, उपविभागीय स्तरावर ९४ उपविभागीय समित्या, जिल्हास्तरावर २८ जिल्हास्तरीय समित्या स्थापन करण्यात आलेल्या आहेत. तसेच राज्यस्तरावर आढाव्यासाठी राज्यस्तरीय संनियत्रण समिती स्थापन करण्यांत आलेली आहे.
- ३) वनहक्क कायद्यातील कलम ३ (१) नुसार वैयक्तिक वनहक्कांतर्गत दावेदारास कमाल ४ हेक्टर जमीन धारण करण्याचा अधिकार आहे तर सामूहिक वनहक्कांतर्गत निस्तार हक्क, गौणवनोपजाचे अधिकार, पाणवठ्यातील मत्स्य व्यवसाय, चराई इ. हक्क प्राप्त झालेले आहेत.
- ४) कलम ३ (२) नुसार सार्वजनिक प्रयोजनास्तव १३ वेगवेगळ्या सुविधांसाठी वनजमीन मिळण्याचा हक्क आहे.

- ५) वनहक्क कायद्यांतर्गत कलम ४ (३) नुसार अनुसूचित जमाती धारकांची दिनांक १३ डिसेंबर, २००५ पूर्वी वैध दावेदारी व इतर वननिवासी यांच्या बाबतीत १३ डिसेंबर, २००५ पूर्वी किमान तीन पिढ्यांपासून (७५ वर्षे) त्यांचे वास्तव्य व उपजिविका असणे गरजेचे आहे.
- ६) नियम १३ मध्ये नमूद केलेल्यापैकी २ पुरावे दाव्यापुष्टर्थ सादर करणे आवश्यक आहे.
- ७) वनहक्क कायद्याच्या अंमलबजावणीकरिता नोडल ऑफिसर म्हणुन आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक यांची नियुक्ती करण्यात आलेली आहे.
- ८) सदर कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी ग्रामीण भागात वनहक्कांचे स्वरूप व व्याप्ती ठरविण्याची प्रक्रिया सुरु करण्यासाठी ग्रामसभा हे प्राधिकरण आहे. ग्रामसभा दावे प्राप्त करुन, त्याची पडताळणी करुन, मागणीचे क्षेत्र निश्चित करणारा नकाशा तयार करुन ठराव संमत करुन सदर दावा उपविभाग स्तरीय समितीकडे पाठविण्यात येतो.
- ९) ग्रामसभेने संमत केलेले निर्णय उपविभाग स्तरीय समितीकडून तपासून वनहक्काचे अभिलेख तयार करुन तो अंतिम निर्णयासाठी जिल्हा स्तरीय समितीकडे पाठविण्यात येतो.
- १०) उपविभाग स्तरीय समितीने तयार केलेल्या वनहक्कांच्या अभिलेखावर विचार करुन जिल्हा स्तरीय समितीकडून अंतिम मान्यता देण्यात येते. वनहक्कांच्या अभिलेखा वरील जिल्हा स्तरीय समितीचा निर्णय अंतिम व बंधनकारक असतो.
- ११) वनहक्क मान्यता देण्याच्या व ते विहित करण्याच्या प्रक्रियेचे संनियंत्रण करण्याकरिता एक राज्यस्तरीय संनियंत्रण समिती कार्यरत आहे.
- १२) ग्रामसभेच्या निर्णयामुळे अथवा उपविभाग स्तरीय समितीच्या निर्णयामुळे व्यथित झालेली कोणतीही व्यक्ती अनुक्रमे उपविभागीय स्तरीय समिती व जिल्हास्तरीय समितीकडे अपिल करू शकते. व्यथित व्यक्तीला आपली बाजू मांडण्याची वाजवी संधी दिल्याशिवाय अपिल निकाली काढले जाणार नाही. वनहक्क धारकांने सादर केलेल्या वनहक्क मागणीच्या क्षेत्रामध्ये दावा फेटाळणे अथवा फेरफार करावयाचे झाल्यास संबंधित प्राधिकरणाने लेखी आदेशात कळविणे बंधनकारक आहे.
- १३) वनहक्क कायदा, २००६ नियम २००८ आणि सुधारित नियम, २०१२ नुसार तसेच केंद्र शासनाने वेळोवेळी निर्गमित केलेल्या मार्गदर्शक सुचनांनुसार वनहक्क कायद्याची अंमलबजावणी ग्रामीण भागात पार पाडण्यात येत आहे.

अनुसूचित जमाती व इतर पारंपारिक वननिवासी (वन हक्कांची मान्यता) अधिनियम, २००६, नियम २००८ नुसार वनहक्क कायद्याची अंमलबजावणी महानगरपालिका क्षेत्रात करता येत नाही असे जनजाती कार्य मंत्रालय, भारत सरकार यांचेकडून कळविण्यात आले होते. तथापि वरील सुचना रद्द करण्यात आल्याचे व नगरपालिका क्षेत्रात वनहक्क कायद्याची अंमलबजावणी करता येऊ शकेल असे जनजाती कार्य मंत्रालय, भारत सरकार यांचेकडून दि.२९.०४.२०१३ च्या पत्रान्वये कळविण्यात आले आहे. त्यासअनुसरुन काही राज्ये / केंद्र

नोडल
अधिकारी

वनहक्क
निहीत
करण्याची
कार्य
पध्दती व
प्राधिकरणे

व्यथित
व्यक्तीला
अपिलाची
संधी

जनजाती
कार्य
मंत्रालय,
भारत
सरकार यांचे
निर्देश

शासित प्रदेशांनी केंद्रीय जनजाती मंत्रालयाकडे नगरपालिका क्षेत्रात वनहक्क कायद्याची अंमलबजावणी करण्याबाबत मार्गदर्शन मागितले होते.

त्यानुसार जनजाती कार्य मंत्रालय, भारत सरकार यांचेकडून दि. ०५/०३/२०१५ च्या पत्रान्वये दिलेल्या निर्देशानुसार वनहक्क कायद्याची अंमलबजावणी नगरपालिका क्षेत्रात करण्यासाठी वनहक्कांचे स्वरूप व व्याप्ती ठरवण्याची प्रक्रिया सुरु करण्यासाठी ग्रामीण भागात ज्याप्रमाणे “ग्रामसभा” हे प्राधिकरण आहे, त्याप्रमाणे नगरपालिका क्षेत्रासाठी “ग्रामसभा” प्राधिकरणाच्या समकक्ष प्राधिकरण स्थापन करण्याची तसेच अंमलबजावणी करणाऱ्या यंत्रणांना त्यानुसार कार्यवाही पार पाडण्याबाबत सूचना देण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती. त्यानुसार शासन पुढीलप्रमाणे निर्णय घेत आहे:-

शासन निर्णय:-

जनजाती कार्य मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली यांनी त्यांचे क्र. १९०२०/०२/२०१२-FRA (Vol II) दि. ०५ मार्च, २०१५ चे जापनान्वये स्पष्ट करण्यात आले आहे की, नागरी / नगरपालिकांच्या क्षेत्रातही वनहक्क कायदा लागू आहे.

२. वनहक्क कायद्यांतर्गत काही राज्ये / केंद्र शासित प्रदेशांनी केंद्रीय जनजाती कार्य मंत्रालय यांच्याकडे नागरी / नगर पालिका क्षेत्रात वनहक्क कायद्याची अंमलबजावणी करण्याबाबत मार्गदर्शन मागितले होते. त्यानुसार वनहक्क कायदा कलम १२ अन्वये केंद्रीय जनजाती कार्य मंत्रालयाने पुढील प्रमाणे निर्देश दिले आहेत.

३. राज्य घटनेच्या भाग IX-A कलम २४३ Q अन्वये राज्यांनी नगर पंचायत, नगर परिषद, महानगर पालिका स्थापन करण्याची तरतुद आहे.

३.१ नागरी क्षेत्रात वनहक्क कायद्याच्या अंमलबजावणीच्या अनुषंगाने वनहक्क कायदा, वनहक्क नियम व त्या अंतर्गत दिलेले मार्गदर्शन, स्पष्टीकरण यांच्या नुसार “ग्रामसभा” या संज्ञेचा अर्थ राज्य घटनेच्या कलम २४३(S) अंतर्गत स्थापित केली असल्यास वॉर्ड समिती, आणि वॉर्ड समिती स्थापन केली नसल्यास वसाहतींमध्ये आजही वास्तव्य करीत असलेल्या आणि स्पष्टपणे ओळखता येण्यासारख्या त्या वसाहतींमधील प्रौढ रहिवाशांचा समूह असा असेल, आणि जर असा स्पष्टपणे ओळखता येणारा समूह नसेल तर मोहल्ला सभा किंवा पाडा किंवा टोला यापैकी जो लहान असेल तो असेल.

आणखी असे की, नगरपंचायत किंवा इतर संक्रमण क्षेत्रात ग्रामसभा म्हणजे तत्कालिन पाडा/ टोला / वाडी/ वसाहत / पारंपारिक गांव या मधील प्रौढ रहिवाशांचा समूह असेल.

३.२ वरील समूह वनहक्क कायद्याचे कलम ६ च्या अंतर्गत वैयक्तिक आणि सामूहिक किंवा दोन्ही वनहक्कांचे स्वरूप आणि व्याप्ती निर्धारित करण्याची प्रक्रीया करेल. तसेच सदर समूह वनहक्क कायदा, वनहक्क नियम व मार्गदर्शक सुचना इ. मध्ये निर्देशित केल्याप्रमाणे ग्रामसभांच्या कार्याचेही निर्वहन करेल. तसेच सदर समूह

नगरपालिका
क्षेत्रात
वनहक्कांची
प्रक्रिया सुरु
करणारे
प्राधिकरण
(वॉर्ड समिती)

वनहक्क कायद्याच्या कलम ५ अन्वये दिलेल्या जबाबदाऱ्या, नियम ४ मध्ये दिलेली कर्तव्ये आणि नियम २ (ड:) प्रमाणे वनहक्क समिती (FRC) गठीत करण्याची जबाबदारीही पार पाडेल.

नगरपालिका
क्षेत्रात
उपविभागीय
स्तरीय
समितीची
रचना

३.३ वनहक्क कायदा कलम ६(३) अन्वये स्थापित करण्यात आलेल्या उपविभागीय स्तरीय समितीने त्यांच्या कार्यक्षेत्रातील नगरपालिका क्षेत्रातील असे सर्व दावे स्विकारून, विचार करून खालील परिच्छेद ३.५ मध्ये केलेल्या बदलांच्या अधिन राहुन निर्धारित केले पाहिजे.

३.४ वनहक्क कायद्याच्या कलम ६(५) अन्वये स्थापित करण्यात आलेल्या जिल्हास्तरीय समितीने त्यांच्या जिल्ह्यातील नगरपालिका क्षेत्रातील सर्व दाव्यांवर विचार करून खालील परिच्छेद ३.५ मध्ये केलेल्या बदलांच्या अधिन राहुन निर्धारित केले पाहिजे .

जिल्हास्तरीय
समिती

३.५ नगरपालिका क्षेत्रात उपविभागीय आणि जिल्हास्तरीय समित्यांची रचना खालील प्रमाणे असेल.

(अ) नगर पालिका क्षेत्रात वनहक्क कायदा नियम ५ (ग) अंतर्गत उपविभागीय स्तरीय समितीमध्ये समाविष्ट असलेल्या पंचायत राज संस्थांच्या तीन प्रतिनिधींऐवजी नगरपरिषदा /नगरपालिका / महानगरपालिका यांनी नामनिर्देशीत केलेले सदस्य, उपविभागीय स्तरीय समितीमध्ये घेण्यात यावेत. त्यापैकी किमान दोन अनुसूचित जमातीचे असावेत किंवा आदिम जमातीतील असावेत. आणि जेथे अनुसूचित जमाती नसतील तेथे दोन सदस्य हे प्राधान्याने इतर पारंपारिक वन निवासी असावेत आणि एक सदस्य महिला असावी.

नगरपालिका
क्षेत्रात
उपविभागीय
स्तरीय समितीची
रचना

आणखी असेही की, जिल्ह्यात जर एका पेक्षा जास्त नगरपालिका आहेत तेथे विविध नगरपालिका क्षेत्रांमधून आदिवासी लोकसंख्येच्या उतरत्या क्रमानुसार सदस्य नामनिर्देशीत करण्यात यावेत.

(ब) नगरपालिका क्षेत्रामध्ये वनहक्क कायदा नियम ७ (ग) मध्ये नमुद जिल्हास्तरीय समितीच्या जिल्हा पंचायतीच्या ३ सदस्यांऐवजी त्या जिल्ह्यातील नगरपरिषदा/ नगरपालिका /महानगरपालिका यांनी नामनिर्देशीत केलेले तीन सदस्य असावेत, त्यापैकी किमान दोन हे प्राधान्याने वननिवासी असलेले अनुसूचित जमातीचे असावेत किंवा आदिम जमातीचे असावेत आणि जेथे अनुसूचित जमातीचे सदस्य उपलब्ध नाहीत तेथे प्राधान्याने दोन सदस्य इतर पारंपारिक वननिवासी असावेत आणि एक सदस्य महिला असावी.

नगरपालिका
क्षेत्रात जिल्हा
स्तरीय
समितीची रचना

जेथे जिल्ह्यात एका पेक्षा जास्त नगरपरिषदा/ नगरपालिका /महानगरपालिका आहेत तेथे विविध नगरपालिका क्षेत्रांमधून आदिवासी लोकसंख्येच्या उतरत्या क्रमानुसार सदस्य नामनिर्देशीत करण्यात यावे.

राज्यस्तरीय
समितीची
कार्ये

- ३.६ जेथे नगरपरिषद / नगरपालिका / महानगरपालिका या जिल्हा स्तरावर आहेत किंवा अनेक जिल्ह्यांच्या मिळून बनलेल्या आहेत तेथे जिल्ह्यातील उपविभागीय स्तरीय समिती यांचा सल्ला घेण्याचे प्रयत्न केले पाहिजेत.
- ३.७ वनहक्क कायद्याच्या कलम ६ (७) व वनहक्क कायदा नियम ९ अन्वये स्थापित राज्य स्तरीय सनियंत्रण समिती हे नगरपालिका क्षेत्रातील वनहक्क दावे मंजूर करण्याच्या व सुपूर्द करण्याच्या प्रगतीवर नियमित रित्या देखरेख ठेवेल आणि त्या संदर्भातील अहवाल केंद्रीय जनजाती कार्य मंत्रालय, नवी दिल्ली यांना सादर करेल आणि नियम १० मध्ये नमूद इतर कार्येही नगरपालिका क्षेत्रात करेल.
- ३.८ वनहक्क कायदा, वनहक्क नियम, मार्गदर्शक सुचना, स्पष्टीकरणे याद्वारे उपविभागीय स्तरीय समिती, जिल्हास्तरीय वनहक्क समिती व राज्य सनियंत्रण समिती यांना प्रदान करण्यात आलेले अधिकार, कर्तव्ये हे योग्य त्या फेरफारासह नगरपालिका क्षेत्रासाठीही लागू राहतील.

४. उपरोक्त शासन निर्णयातील मुद्दा क्र. ३.५ येथे नमूद केल्याप्रमाणे उपविभागीय स्तरीय समिती व जिल्हास्तरीय समितीमध्ये त्या जिल्ह्यातील नगर परिषदा /नगरपालिका / महानगरपालिका यांनी नामनिर्देशीत करावयाच्या तीन सदस्यांच्या नियुक्तीची कार्यवाही संबंधित उपविभागीय स्तरीय समिती व जिल्हास्तरीय समितीने प्राधान्याने करण्यात यावी व नगरपरिषदा / नगरपालिका / महानगरपालिकांकडून नामनिर्देशनाने करावयाच्या सदर तीन सदस्यांच्या नियुक्तीची कार्यवाही होईपर्यंतच्या कालावधीत अंमलबजावणी यंत्रणांकडून दावेदारांचे दावे निर्धारित करण्याच्या प्रक्रीयेस खिळ बसणार नाही याची दक्षता घेण्यात यावी.

५. नगर विकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई महाराष्ट्र राज्य यांनी त्यांच्या अधिनस्त असलेल्या राज्यातील सर्व नगर परिषदा / नगरपालिका/ महानगरपालिका यांनी नागरी / नगरपालिका क्षेत्रात वनहक्क अधिनियमाची अंमलबजावणी तातडीने करण्यासाठी जनजाती कार्य मंत्रालयाच्या निर्देशानुसार उपरोक्त परिच्छेद ३.५ मधील दिलेल्या सूचना तसेच अ.क्र. ०४ येथील सूचनांच्या अनुषंगाने आवश्यक निर्देश संबंधित यंत्रणांना देण्याची कार्यवाही करावी. व याबाबतचा एकत्रित प्रगती अहवाल जनजाती कार्य मंत्रालय, भारत सरकार यांना सादर करण्यासाठी मा. मुख्य सचिव यांचे अध्यक्षतेखाली होणाऱ्या राज्यस्तरीय सनियंत्रण समितीच्या आगामी बैठकीत सादर करण्यात यावा.

६. तरी उपरोक्त सूचनांचे पालन करून सर्व संबंधित अंमलबजावणी यंत्रणांनी नागरी / नगरपालिका क्षेत्रातील वनहक्क दावे निर्धारित करण्याची प्रक्रिया त्वरीत सुरू करण्यात यावी व याबाबतचा मासिक अहवाल नोडल अधिकारी, आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक यांजकडे पाठविण्यात यावा.

सदर शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असून त्याचा संकेतांक २०१५०९०८१६२०५५४७२४ असा आहे. हा आदेश डिजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करुन काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांचे आदेशानुसार व नावाने,

(प्रभाकर बा. गावडे)

उप सचिव, महाराष्ट्र शासन

प्रत,

- १ मा.राज्यपाल यांचे सचिव
- २ मा. मुख्यमंत्री यांचे प्रधान सचिव
- ३ मा.मंत्री, (महसूल) यांचे खाजगी सचिव
- ४ मा.मंत्री, (आदिवासी विकास) यांचे खाजगी सचिव
- ५ मा.राज्यमंत्री, (महसूल) यांचे खाजगी सचिव
- ६ मा.राज्यमंत्री, (आदिवासी विकास) यांचे खाजगी सचिव
- ७ मा.मुख्य सचिव, महाराष्ट्र राज्य
- ८ मा.प्रधान सचिव (महसूल), मंत्रालय, मुंबई
- ९ मा. प्रधान सचिव (ग्राम विकास), मंत्रालय, मुंबई.
- १० मा. प्रधान सचिव (नगर विकास), मंत्रालय, मुंबई.
- ११ मा. प्रधान सचिव (विधी व न्याय विभाग), मंत्रालय, मुंबई.
- १२ मा. सचिव (आदिवासी विकास विभाग), मंत्रालय, मुंबई
- १३ मा. सचिव (वने), मंत्रालय, मुंबई.
- १४ आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक.
- १५ आयुक्त, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे.
- १६ सर्व विभागीय आयुक्त/ उपायुक्त (महसूल) नाशिक.
- १७ सर्व जिल्हाधिकारी/ अपर जिल्हाधिकारी
- १८ सर्व आयुक्त, महानगरपालिका
- १९ सर्व अप्पर आयुक्त, आदिवासी विकास
- २० सर्व मुख्याधिकारी, नगरपरिषदा
- २१ सर्व मुख्याधिकारी, नगरपालिका
- २२ सर्व प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प.
- २३ सर्व सह सचिव / उप सचिव, कक्ष अधिकारी, आदिवासी विकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
- २२ निवड नस्ती (कार्या-१४), आदिवासी विकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई.